

Д.2632

BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ
İLƏHİYYAT FAKÜLTƏSİNİN

ELMİ MƏCMUƏSİ

№ 12 SENTRYABR (EYLÜL) 2009

İSLAMAQƏDƏRKİ DÖVR ƏRƏBİSTAN YARIMADASINDA TARİX VƏ TARİXŞÜNASLIQ

*Elşad MAHMUDOV**

İlahiyyat Elmləri Nnmizadi

Əsas mövzusu vaxt-zaman və insan-cəmiyyət olan, kainatın yaradılmasından etibarən bilinməsi zəruri olan məlumatları əhatə edən, bəşər övladının keçmiş, dünyəvi həyatda məlumat verərək keçmişdən bəzə qatın qalıntılarının günümüzdə ortaya çıxan tənqidi, təhlilçi bir anlayışla tədqiq və təsvir edilməsi və ya bir nəslə digər nəsllə hekayələrin nəql edilməsi şəklində tərif edilən, insanlığın cəmiyyət və fərd olaraq bütün fəaliyyətlərini, sosial, siyasi, iqtisadi, hərbi, mədəni, dini, elmi və digər sahələrini özündə əks etdirən, hətta maddə və əşyanın keçmişindən bəhs edən tarix elmi çox qədim zamanlardan etibarən insanlığın əhəmiyyət verdiyi çox mühüm və aktual bir sahədir. Azərbaycan dilinə Ərəb dilindən keçmiş və bir çox mənası olmaqla bərabər əsas etibarilə "vaxtın bilinməsi, bir hadisənin və ya hər hansı bir şeyin vaxtının təyin edilməsi" mənasına gələn tarix kəlməsinin etimoloji olaraq bəzi qeydlərə görə Ərəb dilinə İbrani və ya Fars dilləri kimi xarici dillərdən keçirdiyi deyildiyi kimi onun kök etibarilə Sami dilində arabca bir kəlmə olduğu da bildirilir.¹

Tarix elmi və ya tarixşünaslıq bəşər övladının yer üzərində yaşamağa başladığı andan etibarən günümüzdə qədər bütün qəbilə, tayfa, xalq, millət, dövlət və dövlətlərin diqqət mərkəzində olmuşdur. Çünki tarixini bilməyən bir millət yaddaşını itirmiş bir insan kimidir və əsas etibarilə keçmişindən xəbərsiz olan bir cəmiyyətin kiçik yaşlı uşaqdan heç bir fərqi yoxdur. Bu

* BDU. İlahiyyat Fakültəsi İslam elmləri kafedrasının müəllimi

¹ Tarix emlinin tarifi, məqsədi, mövzusu və faydası haqqında geniş məlumat üçün baxın: A. Zeki Velidi Togan, *Tarihte Üslup*, İstanbul 1985, s. 2, 7-18; Ramazan Şəşən, *Müslimanlarda Tarix-Coğrafiya Yazıçılığı*, İstanbul 1998, s. 9-14; Mübahat S. Kütəkçioğlu, *Tarih Araştırmalarında Üslup*, İstanbul 1997, s. 1-5; Leon – E. Halkın, *Tarih Tənqidinin Unsurları*, (Çeviren. Bəhaəddin Yediyıldız), Ankara 1989, s. 3-9.

mənada tarix eyni zamanda hər hansı bir cəmiyyətin var olmasının və varlığını davam etdirməsinin mühüm bir ünsürüdür. Hər halda buna görədir ki, tarixini bilən, keçmiş haqqında məlumat əldə edərək gələcəkdə varlığını davam etdirmək üçün bundan istifadə edən cəmiyyətlər ham inkişaf etmiş, həm də digər cəmiyyətlər tərəfindən qəbul edilmişlər. Tarixi məlumatlara daha çox sahib olan insanlar da cəmiyyət içində dəyər qazanmış və həttə mədəni millətlərin əksəriyyətində olduğu kimi dövlətin ən yüksək idarəçisi (hökmdar) yanında məsləhətçi, müşavir kimi mühüm vəzifələr almışlardır. Bundan başqa dünyanın əksər dövlətlərində hadisələrin unudulmadan müəyyən edilməsi və gələcəyə bir tarix mətni buraxmaq düşüncəsi ilə dövlət idarələri içində müstəqil olaraq rəsmi bir qurum, dövlətin və ya xalqın tarixini yazan, qeydə alan – *vaqanüvüstlük* – belə qurulmuşdur.² Hər bir cəmiyyət tarixini öyrənməyə və onu qorumağa cəhd etdiyi və *çalışdığı* kimi İslamaqədqərki dövrdə Ərəbistan yarımadasında mövcud olan cəmiyyətlər də dövrün şərtlərinə uyğun şəkildə tarixə və tarixlərinə çox böyük əhəmiyyət vermişlər. Biz bu məqaləmizdə İslamaqədqərki dövrdə ərəbistan yarımadasında yaşayan Ərəblərin tarix anlayışı, onların tarixə qarşı münasibətləri, tarixi *əldə* etmə, *öyrənmə* və qoruma metodları, yolları və qurumları haqqında məlumat verməyə *çalışacağıq*. Məqələmiz İslamın zühhur etdiyi, yəni eramızın VII-əsrinin başlarına, daha dəqiq desək 610-cu ilə qədər olan zaman dilimini əhatə edən və İslamaqədqərki dövr olmaqla bərabər ərəbistan yarımadasında Cahiliyyə dövrü (asr-ı cahiliyyə)³ şəklində məşhur olan dövrü əhatə edir.

İslamaqədqərki dövr ərəblərində tarix və ya tarix elmi əsas etibarilə sözlü rəvayətlərə və ya şifahi xəbərlərə *əsaslanırdı*.⁴ Bu cür bir tarix anlayışının və ənənəsinin Ərəbistan yarımadasının sakinləri olan ərəblərdə, xüsusilə də mərkəzi Ərəbistan və daha sonralar İslamın zühhur etdiyi Hicaz regionunda mövcud olması onların həyat tərzi, idarəçilik sistemi, siyasi düşüncələri, sosial, iqtisadi, ədəbi və mədəni həyatları ilə yaxından əlaqəli idi. Əvvəla

² Ziya Kazıcı, *İslam Mədəniyyəti və Müəssisələri Tarixi*, İstanbul 2003, s. 14.

³ "Cahiliyyə" termini haqqında geniş məlumat üçün baxın: Cavad Ali, *əl-Mufasssal fi Tarixil-Arəb Qəblil-İslam*, I-X, Bağdad 1993, I, 37-42; Mustafa Fayda, "Cahiliyyə", *Türkiyə Dövlət Fəhri İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1993, VII, 17.

⁴ Seyyid İsmail Kəşif, *İslam Tarixinin Kaynakları və Araştırma Metodları*, (Tərcümə edənlər: Mehmet Şeker, Rıza Savaş, Ramazan Şimşek), İzmir 1997, s. 21.

onu demək lazımdır ki, tarixin sözlü ravayət və ya şifahi xabarlara əsaslanmasının müxtəlif səbəbləri vardır. Bu səbəblərdən biri İslamaqədərki dövrdə Ərəbistan yarımadasında vahid yazı sisteminin tam inkişaf etməməsi, oxuma və yazma vasitələrinin və ləvazimatın kəsadlığı və buna paralel olaraq oxuma və yazma bilənlərin sayının olduqca az olması ilə yaxından əlaqəlidir. Ümumiyyətlə Ərəblər qədim dövrlərdə cənubi Ərəbistanda meydana gələn və gedərək inkişaf edən "mişnad" adlı yazıdan istifadə edirdilər. Daha sonradan "mişnad" yerini eramızdan əvvəl IV-əsrə Səməli Ərəbistanda, Fələstinin cənubunda Aqaba kəfəzi ilə Lut gölü arasında olan Edom bölgəsində qurulan, sonralar gedərək Fərat çayı ilə Qırmızı dəniz arasında geniş bir sahəni əhatə edən və qurmuş olduqları mədəniyyətlərinin və şəhərlərinin qalıqlarına, xarabalıqlarına günümüzdə də rast gəldiyimiz Nabati krallığında ortaya çıxan və tarixin müxtəlif inkişaf mərhələlərindən keçərək günümüzdə qədər gələn Ərəb yazısı almışdır. Bu yazı Nabatılara aid Havrandan Ənbər və Hiraya, oradan da Dumatulcəndəl üzərindən ticarət əlaqələri daxil omlaqla müxtəlif vasitələrlə Hicəza keçmişdir. İslamın nəzəl olmasından əvvəlki zamanlarda Hicəzə və Hicəzin Məkkə,⁵ Mədinə və Taif kimi mühüm şəhər mərkəzlərində yazı bilinirdi, lakin yaygın deyildi və buna görə də oxuma yazma bilənlərin sayı barmaqla sayılacaq qədər az idi.⁶

Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, İslamaqədərki dövrdə şimali və cənubi Ərəbistanda qurulan krallıklarda da yazının və buna bağlı olaraq bəzi yazma və oxuma vasitələrinin olduğu bilinir. Məsələn Mina, Səbə və Həməyəri kitabələrindəki bəzi abidələrə əsaslanaraq cənubi Ərəbistanda (Yəməndə) İslamaqədərki dövrdə "yazılı tarix ananasinin" olduğu tədqiqatçılar tərəfindən qeyd edilir. Yəməndə bəzi ailələr tərəfindən mühafizə edilən və sonrakı tarixçilər tərəfindən istifadə edilən soykəmə, ailələr, nəsil

⁵ İslamın zühur etdiyi Məkkədə çox az sayda da olsa yazıb oxuyan insanlara rast gəlinirdi ki, bu da müəyyən dərəcədə də olsa Məkkə və ətrafında yazının var olduğunu göstərir. Məsələn, Məkkə müşriklərinin İslam Peyğəmbəri və onun mənsub olduğu Bəni Həşim qəbiləsinə qarşı hər cür münasibəti kəstiklərinə dair öz aralarında razılaşdırdıqları müqavilənin mətni Nədr İbn Həris adlı müşrikə yazdırılmış və bu mətn Kəbə divarına asılmışdır. Əbu Məhəmməd Əbdülməlik İbn Həşəm, *Əs-Sira ən-Nəbəviyyə*, (təq: Mustafə əs-Səqqə, İbrahim əl-Əbyəri, Əbdülhəfiz Şələbi), I-IV, Darul-Xəyr, Bəyru 1995, I, 276-277.

⁶ Nihad M. Çetin, "Arap" *Türkiyə Diyanət Vəqfi İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1991, III, 276; İbrahim Səriçəm, *Həz. Məhəmməd və Evrensəl Məsəli*, Ankara 2004, s. 44; Большаков, О. Г. *История Халифата*, I-III, Восточная Литература, Москва 2000, I, 36-37.

haqqmda qeydlar və sanadlar ilə qonşu dövlətlərin ən qədim tarixinə aid olan bəzi yazılı müqavilələr buna dəlil göstərilir. Həmçinin o dövrdə böyük gücə sahib olan və Ərəbistan yanınadək müxtəlif yollarla təsir gücləri olan Fars və Bizans imperiyalarının hökmdarları haqqmda tarixi məlumatların bilindiyi və xüsusilə də Fars millətinə aid bəzi tarixi qaynaqların eramızın VI-əsrinin ikinci yarısında Ərəb dilinə tərcümə edildiyi haqqmda da məlumatlar vardır.⁷ Bu dövrdə Ərəblər arasında İbrani və Suryani dilində mövcud olan kitablar yanında bunların Ərəbcələri və Ərəb dilində bəzi hikmət kitablarının mövcud olması haqqmda da ehtimallar vardır. Bundan başqa muayyan şəxslər və qəbilələr arasında olan müqavilələr, kölə mülkiyyəti ilə bağlı sanadlar, əmənnamələr, məktublar, şəhər-müəlləqat mətnləri və xüsusilə də məzar-qəbir kitabələri Ərəb dilində yazılır və möhürlər Ərəb dilində qazılaraq istifadə edilirdi. Bunlar arasında dövrümüzdə gəlib çatan xüsusilə bəzi kitabələrdə olan yazılarda çox qiymətli tarixi məlumatlar mövcuddur. Yazı vasitələri və ləvazimatı olaraq isə dəri, xurma dalları, dəvə sümükləri, yumuşaq ağ daşlar, taxta lövhələr və papirus kağızlardan istifadə edilirdi. Lakin bu ləvazimatın əksəriyyəti dözümlü olmadığı, çürüməyə meyilli olduğu üçün günümüzdə qədər gəlib çatmamış və bunlardan tarixi məlumat əldə etmək demək olar ki, mümkün olmamışdır. Bu qeyd edilənlər hamısı çox mühüm tarixi materiallar olmaqla bərabər onlar Ərəbistan yarımadasında o dövrdə bir o qədər də geniş yayılmamışdı. Buna görə də İslamaqədərki dövrdə əksər məlumatlar, xəbərlər, xatirələr və ədəbi poeziya, qısa olaraq Ərəb mədəniyyəti və tarixi bəzi istisnalar olmaqla bərabər əsas etibarilə insanların əzəblərində, həfizələrində, yaddaşlarında qorunaraq və mühafizə edilərək nəsilərdən nəsilə naql edilir, köçürülür və miras buraxılırdı. Nəticə etibarilə əsas olan sözlü rəvayət, şəfəhi tarixçilik idi. Yazı isə məhduddə şəhədət istifadə edilən və həfizəyə yardım edən bir vasitə idi.⁸ Bu mənada müsəlman Ərəblərin tanınmış alimlərindən biri olan əl-Cəhiz, Ərəblərdə demək olar ki, hər şeyin bədahtən olduğunu, daxili diinialarında meydana gələn məna və düşüncələrini dillərinə gələn sözlərlə ifadə etdiyini, bunları

⁷ Sabri Həzmetli, *İslam Tarixçiliği Üzerine*, Ankara 1991, s. 39 - 40; Eyni müəllif, *İslam Tarihi – İlk Dönem* -, Ankara 2006, s. 31.

⁸ Cəvd Ali, *əl-Mufasssal fi Tarixil Arab Qabləl-İslam*, VIII, 202, 252; Nihad M. Çetin, "Arap" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, III, 276; İbrahim Sarıçam, *Hə. Muhammed və Evrensel Mesajı*, s. 44; Бондаренко, О. Г. *История Халифата*, I, 36-37.

ozlari oyranmadiyi **kimi** uşaqlarına da oyratmadiklarini, yazı yazmadıqlarını, natica etibarilə bunların **ümumi** olduqlarını oz əsərlərinin birində qeyd edir.⁹ Qariba olan burasıdır ki, bu manada oxuma və yazma bilməyən Badavi şairlər üçün oxumağı və yazmağı bilmək və şerləri yazmaq ayıb hesab edilirdi. Hətta ilk İslam dövründə yazının **yazıldığı** və etibar qazandığı bir dövrdə belə bu fikir və düşüncənin bazan davam ediyi müşahidə edilmişdir.¹⁰

İslamaqədərki dövrdə tarixin sözlü rəvayət və ya şifahi xəbərlərə əsaslanmasının digər səbəblərindən **biri** də Ərəbistan yarımadasında sosial və siyasi bir həyat tarzi kimi yerləşmiş olan qabila cəmiyyəti, bu cəmiyyətin strukturu, buna müvafiq olaraq inkişaf edən qayda qanunlar və adət ənənələr idi. Belə ki, həyat şərtləri və məişət qaynaqlarından yola çıxaraq deyə bilərik ki, ərəblərdə sosial və siyasi **strukturun** bir təməli var idi ki, bu da əlaqələri, adət-ənənələri və əxlaqi dayarları ilə hər zaman on planda olan qabiladır. Qabila eyni soydan gələn və daha çox kişinin soyunda gələn şəxslərin meydana gətirdiyi və fərdlərin bir-birinə qan bağı, qohumluq yolları ilə bağlandıqları bir topluluqdur. Soy qabilanın əsasını təşkil etdiyi üçün Ərəblər öz soylarını, ailələrini, nəsilərini qorumağa və mühafizə etməyə say göstərirdi və öz əcdadının **adını** azbər bilirdi.¹¹ Onlar əvəklərin sonrakılar, ataların və babaların uşaqları və nəvələrin fərdi və kollektiv yaşayışı üzərində təsirli olduğuna inanır və ailənin, aşirətin və qabilanın soy köklərinin doğru şəkildə bilinməsinə və qorunmasına ahamiyyət verirdilər. Bu manada İslamaqədərki dövrdə tarix ilə yaxından maraqlanan Ərəblər bu şəkildə keçmişdə yaşanan zaman arasında güclü bağlar olduğu və tarixin insan həyatına istiqamət verən bir ünsür olduğu qənaətinə sahib idilər.¹² Ərəblərin soy köklərinin bilinib qorunmasına verdikləri bu ahamiyyət onlarda tarixçiliyin əsas mənbələrindən biri olan "ənsab - soy kökii, şəcərə" elminin ortaya çıxması və inkişafına gətirib çıxarmışdı. "Ənsab", soy, soy kökii, nəsil mənasını verən "nəsəb" kəlməsinin cəm formasıdır. Ərəb tarixi

⁹ əl-Cahiz, *əl-Bəyan vət-Təbyin*, (nəşr edən: Abdussalam M. Harun), Qahirə-Misir 1368/1949, III, 28.

¹⁰ Nihad M. Çetin, "Ahbār", *Türkiye Diyanet Fəlsəfi İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1988, I, 486-487.

¹¹ I. Sarıçam, *H. Muhammed və Evrensel Mesajı*, s. 35; Болдыряков, О. Г. *История Ханафита*, I, 39.

¹² Sabri Həzmetli, *İslam Tarixçiliği Üzerine*, s. 37; Eyni müəllif, *İslam Tarixi – İlk Dönem*, s. 28-29.

qaynaqlarında qabilaların soyunu tadqiq edən, bir görüşə gora yalnız ata tərəfindən, digər bir görüşə gora isə ham ata və ham da ana tərəfindən olan qohumluq əlaqələrini tadqiq edib incalayan elm sahəsinə "ənsab elmi" deyilir. Soy kəməlinin bilinməsi özlərini qoruyan və bir araya gətirən bir dövlətin mövcud olmamasının təbii bir nəticəsi olaraq qabila fərdlərini birbirinə bağlayan, müxtəlif təhlikələrdən qoruyan və başqa qabilaya mənsub insanlardan ayıran, fərqləndirən bir zireh kimi qəbul edilirdi. İslamaqədərki dövrdə yaşayan arablar üçün "Ənsab" elmi, yəni soy kökünün bilinməsi və ona hiss edilən ehtiyac adətən bu günkü insanın öz haqlarını qoruyan bir dövlətə və bir vətənə duyduğu ehtiyac kimi idi. Ənsab elminə sahib olmaq, özünün soy kökünü bilmək İslamaqədərki Ərəb qabilalarının fərdlərinə öz əcdadlarının şən və şərəfini öyünməsinə, bununla da fəxrənməsinə, ləğvənməsinə, qəhrəmanlarını və tarixi hadisələrini böyük qiirur və iftixarla yad etməsinə təmin edir, bir sözə onların mənliliyi, kimliliyi və şəxsiyyətinin formalaşmasının, var olmalarının, tayfələrinin və qabilalarının milli və mədəni dəyərlərinin yaşanıb qorunması üçün adət-ənənələrinin mühafizə edilməsinin əsas qaynağı olaraq bilinir və bu amillər insanları öz soylarını oyanmaya sövq edirdi. İslamaqədərki Ərəblərin, keçmişin davamlı xatırlanması üçün "Ənsab" elminə böyük əhəmiyyət vermələri Ərəblərdəki tarix şüurunun formalaşması, inkişaf etməsi və mövcudiyyətinə ən güclü dəlil olaraq qəbul edilir. Soy köklərinin, şəcərələrinin qorunması, mühafizə edilməsinə təmin edən "Ənsab" elmi soyda adları keçən insanlarla bağlı çox sayda tarixi məlumatın da ortaya çıxmasını və bir araya gətirilməsinə təmin edirdi ki, bu elmin sayəsində bu gün də İslamaqədərki dövrlə bağlı çox qiymətli tarixi məlumatları əldə edə bilərik. Əlbəttə bu məlumatlar İslamaqədərki dövrdə sözlü və şifahi xəbərlərə dayanmaqla bərabər nadir hallarda bir istisna olaraq yazılı mətnlərdə də öz əksini tapırdı. Ənsab elminin bu yazılı mətnlərin ortaya çıxmasında xüsusi yeri var idi. Belə ki, Cahiliyyə dövründə hər qəbilənin xəbərlərini, mühüm hadisələrini, müharibələrini, şairlərinin adlarını, şerlərini və soylarına aid olan məlumatları yazılı olaraq qeyd etdikləri bir əsas əsə kitabın-divanın mövcud olduğu haqqında da görüşlər vardır. Bu şəkildə olan yazılı mətnlərin soy köklərinə şübhə ilə baxılmasının qarşısını almaq və uydurma şəcərələrin ortaya çıxmasına mane

olmaq üçün meydana gətirildiyi bildirilir.¹³ İslamaqədərki dövrdə olduğu kimi İslam dövründə də heç bir yerdə banzəri olmayan Ənsab elmi ilə fərqlənən və Ərəb olmayanlara qarşı bu elmlə öyünən Ərəblərin “Ənsab” elmi sayasında sahib olduqları tarix anlayışı və tarixi məlumatlar daha sonrakı dövrlərdə, xüsusilə də İslamın ortaya çıxması, onun elmə verdiyi dayar və bu minvalla hər bir sahədə olduğu kimi bu sahədə də qalama alman əsərlərin, risalələrin və kitablarn vasitəsilə yazılı olaraq günümüzdə qədər galib çatmışdır.

“Ənsab” elminin İslamaqədərki Ərəblərdə digər miihiim tarix manbalarından olan “Əyyamul-Arab”, “şer”, “əxbar”, “xıtabətlə” çox yaxından əlaqəsi vardır. Çünki soy kökü haqqında məlumatları əldə etmək üçün qəbilələr və ya fədlər haqqında deyilənlər, onların şerləri, xıitbalari, apardıqları miiharibalar, doyiiglar və ya etdikləri düşmənçiliklər, qan davaları haqqında da məlumatlar sahib olmaq lazım idi. Bütün bunlar eyni zamanda İslamaqədərki dövr arablarının tarix anlayışı və tarixi haqqında çox miihiim qaynaqlardır. Masalan bunlar arasında İslamaqədərki dövrdə arablarda tarix anlayışına təsir edən ən miihiim amillərdən biri kimi Ərəb qəbilələri arasında baş verən miiharibalar, bəzi hallarda hətta ailələr və fədlər arasında cərayan edən döyüşlər, dava-dalaşlar və qəhrəmanlıq dastanları kimi bilinən “Əyyamul-Arab” böyük əhəmiyyət kəsb edir. “Əyyam” arab dilində olan “yəum-gün” kəlməsinin cəm forması olmaqla bərabər bu kəlməyə döyüş, miiharibə mənası verilmiş və bir termin olaraq Ərəblərin tarixləri¹⁴, giiinləri, döyüşləri və ya miiharibələri kimi istifadə edilmişdir. Bəzi müəlliflərə görə böyük – kiçik, sayı 75-dən 1700-ə qədər olan “Əyyamul-Arab” – İslamaqədərki Ərəblərin müharibələrinə hər biri meydana gələn yerdə, səbəbina və ya nəticəsinə görə Yəumu Buas, Yəumu Zuqar, Yəumu Dahi və Ğabra, Yəumu Ficar kimi adlar verilmişdir.¹⁵ İslamaqədərki Ərəblərin miiharibələri

¹³ Mustafa Fayda, “Ənsâb”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1995, XI, 244-245; F. Rosenthal, *İlmüt-Tarix İndəl-Muslimin*, (tərcümə edən: Səlih Əhməd əl-Əli) Beyrut, I, 36-37, Səbri Həzənəli, *İslâm Tarihçiliği Üzerine*, s. 41.

¹⁴ Cavad Əli, *əl-Mufasssal fi Tarixil-Arab Qəbləl-İslam*, V, 333-336, 341. Seyyide İsmail Kəşif, *İslam Tarihinin Kaynakları ve Araştırma Metodları*, s. 21.

¹⁵ “Yəum” kəlməsinin mənası və “Əyyamul-Arab” termini ilə bağlı geniş məlumat üçün baxın: İbn Mənzur, *Lisanul-Arab*, Beyrut-tarixsiz, XII, 649-650; Butrus əl-Bustani, *Qutrul-Muhit*, Beyrut 1995, s. 686; Əbu Ubeydə Məmər İbn əl-Müsənnə at-Teymi, *Kitabu Əyyamil-Arab Qəbləl-İslam*, I, 21 və davamı; Məhəmməd Əbul-Fədl İbrahim, *Əyyamul-Arab fil-Cahiliyyə*, s. 2 və davamı; Cavad Əli, *əl-Mufasssal fi Tarixil-Arab Qəbləl-İslam*, V,

döyüşən tərəflərin xatib və şairləri tərəfindən hicviyyə və ya mədhiyyələrlə dila gətirilirdi. Tərəflərin fərqli üslublarla münasibət bildirdikləri və diqqət mərkəzində olan bu döyüş hekayələri daha çox şifahi şəkildə, dildən dila doluşaraq nasıldan nasla ötürülür, arabların yaddaşına həkk olunur, asrlar boyu hafizalarda, adət-ənənələrdə mühafizə edilir, qəbilələrin və tayfaların tarixi haqqında mühüm məlumat mənbəyinə çevrilir, qəhrəmanlıq dastanları kimi xalq arasında yayılır və bu şəkildə İslamaqədərki dövr arablarının tarix anlayışının təşəkkül etməsində ahamiyyətli rol oynayırdı. İslamaqədərki dövr Ərəb tarixi üçün zəngin vəsait və məlumat mənbəyini ehtiva edən “Əyyamul-Arabı” tarixçilər, dilçilər və ədəbiyyatçılar qaynaq olaraq istifadə edirlər. Hətta məşhur alim Katib Çələbi “Əyyamul-Arab” elmini tarixin mühüm bir şöbəsi olaraq qeyd etmişdir.¹⁶ Maraqlısı budur ki, “Əyyamul-Arabda” meydana gələn müharibələr və hadisələr və ya “Ənsab elmində” ortaya qoyulan məlumatlar çox geniş fəonnada Ərəb ədəbiyyatında öz yerini tapmışdır. Yəni Ərəb şərinin inkişaf etməsində şəcərə mənşələri ilə döyüş hekayələri və burada baş verən qəhrəmanlıq nümunələrinin böyük əhəmiyyəti var. Bu eyni zamanda İslamaqədərki dövrdə Cahiliyyə dövrü arab şəri və ədəbiyyatının tarixi məlumatlarla zəngin olduğunu, şerlərin bəzi tarixi hadisələrin və şəxsiyyətlərin bilinməsini təmin etmə vəzifəsini rahat bir şəkildə yerinə yetirdiyini, beləcə bu dövr arablarının tarix anlayışına ciddi nüfuz etdiyini və şerin şifahi tarixçiliyin bir növü və şöbəsi olduğunu göstərir. Cahiliyyə şəri İslamaqədərki həyatın hər anına işıq tutur. Yuxarıda qeyd etdiyimiz müharibələr haqqında məlumatlar, tayfalar arasında münasibətlərin tənzimlənməsi, sülh və əminamanlığın bərqərar olması, Ərəblərin adət-ənələri, inanc və düşüncələri, sosial, siyasi, mədəni, iqtisadi və dini həyatın, yaxşı və pis xüsusiyyətləri o dövrün şerlərində geniş fəonnada öz əksini tapmışdır. Şerin ən başda gələn mövzuları tərifləmək-mədh, öyünmək-fəxr, tənqid və ya təhqir etmək-hicə, mənəsiyə soylamaq-risə, qəhrəmanlıq-həməsə kimi xüsusiyyətlər və ədəbi janrlardan ibarət idi. Əsas etibarilə şifahi olaraq yaddaşlara həkk olunan Ərəb şerlərindən “Uqaz vədisində” təşkil olunan yarımərkəzlərdə (540-cı illər) keçirilən şer yarışlarında yer tutanlardan

341-386; E. Mittwoch, “Eyyâmü'l-Arab”, *İA*, IV, 421 - 422; Mehmet Ali Kapar, “Eyyâmü'l-Arab”, *Türkiye Diyanet Fəkrî İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1995, *XU*, 14-16.

¹⁶ Katib Çələbi, *Kəşf-üz-zünun an əsamil-kutub vəl-fünun* (nəp edənlər: Kilişli Muallim Rifat – Səfəddin Yaltkaya,) I-II, İstanbul 1360-1362 / 1941-1943, I, 24.

bir qismi mükafatlandırılır, daha sonra bu şerlər yazılır və bunların an gozalları yazılı şəkildə Kaba divanna asılırdı. Yeddi asqı (əl-muallaqatus-sab'a) bu yarışlarda daraca və mükafat qazanmış məşhur qasidalar arasında yer alır. İmrul-Qeys, Nəbiğa az-Zubyanı, Ləbid İbn Rəbia, Umeyya İbn Əbus-Salt, Zuhəyr İbn Əbu Sulma, A'sa (Meymun İbn Qeys) Cahiliyyə dövrünün ən tanınmış, məşhur və şerləri dillərə dastan olan şairləridirlər.¹⁷

İslamaqədərki dövr arablarında tarix anlayışının formalaşmasında yuxarıda qeyd olunan terminlərlə bərabər *əxbar* - (arabların keçmişinə aid dastanlaşmış və mənqibələşmiş rəvayətlər) termini də mühüm yer tutur. "Xəbər" kəlməsinin cəm forması olan "əxbar" bir qövəm, xalq, qəbilə, tayfa, şəxs və ya bir ölkə, region, hər hansı bir hadisə haqqında nəql edilən məlumatlar, sözlər və rəvayətlərdir. Nümunə olaraq "Axbarul-Arab", "Axbaru Tamim", "Axbaru Əbi Təmmam", "Axbaru Yəməni", "Axbaru Məkkə" və buna bənzər adları göstərmək olar. İslamdan əvvəl dastanlaşmış və mənqibələşmiş ünsürləri tarixi ünsurlarına qalib gələn bu rəvayətlərin İslamdan sonra tarixi vəsfi on plana keçmişdir. Buna görə də Cahiliyyə dövründən qalmış olan "Axbarul-Arab – Ərəblərin xəbərləri" deyildiyi zaman bundan arabların qədim tarixinə aid dastan və mənqibə mahiyyətində olan rəvayətləri nəzərdə tutulur. "Əxbar" qədim şerdən, *əmsal* – qısa və pəyğəmbər hekayələri və ənsabə dair məlumatlardan ayrılaraq almaq mümkün deyil. "Əyyamul-Arab" aid rəvayətlərdə şəer və əxbar daima iç-içə olan, bir-birini açıqlayan ünsürlərdir. Şəerin əsas mövzuları olan *mədh*, *fəxr*, *risa* və *hicvin* ana elementlərini, şəxsin və ya qəbilənin keçmişinə dair xəbərlər təşkil edirdi. Buna görə də şəer şəxs, qəbilə və ya hadisələrin "əxbar" ilə bərabər rəvayət edilmişdir. Ənsabə aid məlumatların əsasını da "əxbar" təşkil edirdi. "Əxbar" İslamaqədərki dövrdə həfizədən həfizəyə nəql edilərək şifahi tarixçiliyin əsaslarından birini meydana gətirirdi.¹⁸

Son olaraq böyük dini-tarixi əhəmiyyətə malik olan Məkkə şəhəri və ətrafında olan tarix anlayışı haqqında məlumat vermək istəyirik. Bu şəhərlərin yerləşdiyi Hicaz regionunda çox zəngin tarixi materiallar mövcud idi. Muxtəlif mədəniyyətlər və dindən olan insanlar ticarət, səyahət və həc

¹⁷ Cavad Ali, *əl-Mufasssal fi Tarixil-Arab Qabləl-İslam*, V, 341 Sarçam, Hz. Muhammed və Evrensel Mesajı, s. 43.

¹⁸ Nihad M. Çetin, "Ahhbar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, I, 486.

ziyarati məqsədilə Ərəbistana, Hicaza və daha daqiq desək ticarət yolları uzarında yerləşən Makka şəhərinə gəlirdilər. Ərəblər, xüsusilə də tacirlər və Kaba ziyarətinə gələn hacılar vasitəsilə qonşu millətlər və dövlətlərin tarixinə aid məlumatları əldə edirdilər. Makkada və Ərəb yarımadasının müxtəlif yerlərində təşkil olunan bazarlarda, ticarət mərkəzlərində insanlar bir yerdə toplanır, görüşür, eşitdikləri, şahid olub iştirak etdikləri mühüm hadisələr haqqında məlumat verir, müzakirələr aparır, arzu edənlər məsələləri bağlı sözlər alıb danışdılar. Bununla bərabər bəzi araşdırmaçılar Ərəb yarımadasında xüsusilə böyük nüfuzə malik olan Məkkəlilərin tarixi məlumatlara sahib olduqlarını, İslaməqəddərki dövrdə Makkada tarixi məsələləri məşğul olan xüsusi idarənin mövcud olduğunu, xarici işlərlə məşğul olan idarə ilə müştərək fəaliyyət göstərən bir "tarix qurumunun" mövcud olduğunu qeyd edirlər. O zamanlarda Makkada tarix sahəsində ən səlahiyyətli şəxslərdən biri Omar İbn al-Xattab idi. Makka şəhər dövlətinin ümumi səfiri və ya xarici işlərlə baxan səlahiyyətli nümayəndəsi olan Omar İbn al-Xattab vəzifəsinin gəlişişi olaraq qonşu dövlətlərin tarixini və hüququnu yaxşı bilməli idi.¹⁹ Bundan başqa məşhur tarixçi İbn Hişamın qeyd etdiyinə görə Makkada yaşayan və İslam peyğəmbərinə böyük düşmənliyi ilə tanınan Nadr İbn Haris adlı bir şəxs Hira krallığına getmiş, orada İran kəsrləri, Rüstəm və İsfəndiyar haqqında tarixi məlumatları əldə etmişdir. İbn Hişam həmçinin Qurani-Kərimin ehtiva etdiyi məlumatları işığında öz qəvmünə keçmiş millətlərin və dövlətlərin tarixləri və sonları haqqında məlumatları verən, bunlarla əlaqəli əyaları oxuyan İslam Peyğəmbərinin müsəlmanları və dində davət etdiyi şəxsləri eyni vəziyyətə düşməmələri üçün xəbərdar etdiyi, lakin Nadr İbn Harisin onu addım-addım təqib edərək qulaq asanlara "Mənim yanıma gəl, sənə Məmmədin söylədiklərindən daha gəzəlini söyləyirəm dediyini, bu şəkildə İran Kəsrləri ilə bağlı bildiklərini anlatdığını və "Məmmədin dedikləri keçmiş iimətlərin əfsanələrindən ibarətdir, mənim yazdığım kimi o da yazmışdır" dediyini xəbərdar verir.²⁰ Bu da Məkkəlilərdə müəyyən tarixi məlumatların və tarix anlayışının olduğunu göstərir.

¹⁹ Məmməd Həmidullah, "Siratu İbn İsməq (Kitabul-Mubtəda və-Məb'as vəl-Nəbəvə)" adlı əsərə yazdığı müqəddimə, Konya 1981/1401 s. d, z; Sabri Həzmetli, *İslam Tarixçiliği Üzerine*, s. 38-39.

²⁰ İbn Hişam, *as-Sira ən-Nəbəviyyə*, I, 239-240.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

БОЛЫШАКОВ, О. Г. *История Халифата*, I-III, Восточная Литераура, Москва 2000.

əl-BUSTANİ, Butrus (1300-1883), *Qutrul-Muhit*, Mektebetü Lübnân, Beyrut 1995.

əl-CAHİZ, *əl-Bəyan* vat-Tabyin, (nəşr edən: Abdussalam M. Harun), Qahirə-Misir 1368/1949, III.

CAVAD ALI, *əl-Mufasssal fi Tarixil-Arab Qablal-Islam*, I-X, Bağdad 1993.

ÇETİN, Nihad M. "Ahbâr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1988, I, 486-487.

ÇETİN, Nihad M. "Ahbâr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1988, I, 486.

ÇETİN, Nihad M. "Arap" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1991, 111, 276.

ƏBU UBEYDƏ, Məmr İbn əl-Müsənnə at-Teymi, *Kitabu Əyyamil-Arab Qablal-Islam*, (nəşrə hazırlayan: Adil Casim Beyati), I-11, Aləmul-Kutub, Beyrut 1987.

FAYDA, Mustafa "Câhiliye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1993, VII, 17.

FAYDA, Mustafa "Ensâb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1995, XI, 244-245.

HAMİDULLAH, Muhammad "Siratu İbn İshaq (*Kitabul-Mubtəda və Mab'as vəl-Məğazi*)" adlı əsərə yazdığı müqəddimə, Konya 1981/1401.

HİZMETLİ, Sabri, *İslâm Tarihçiliği Üzerine*, Ankara 1991.

HİZMETLİ, Sabri, *İslâm Tarihi – İlk Dönem* -, Ankara 2006.

İBN HİŞAM, (218/833) Əbu Muhammad Abdülməlik *əs-Sirətu-Nəbəviyyə*, (nəşrə hazırlayanlar: Mustafa as-Saqqə, İbrahim əl-Əbyari, Abdülhəfız Şələbi), I-IV, Darul-Xayr, Beyrut 1995.

İBN MANZUR, Əbul-Fadl Cəmaluddin Muhammad b. Mukərrəm (711/1311), *Lisanul-Arab*, I-XV, Daru Sadr, Beyrut tarixsiz.

İBRAHİM, Muhammad Əbul-Fadl, *Əyyamul-Arab fıl-Cahiliyyə*, Daru İhyail-Kutubil-Arabiyyə, Qahira 1974.

KAPAR, Mehmet Ali “Eyyâmü'l-Arab”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1995, XII, 14-16.

KATİB ÇƏLƏBİ, *Kəşfuz-zunun an Əsamil-Kutub vəl-Funun* (nəşr edənler: Kilisli Muallim Rifat – Şerefeddin Yaltkaya,) 1-11, İstanbul 1360-1362 / 1941-1943.

KAZICI, Ziya, *İslam Medeniyeti ve Miiesseseleri Tarihi*, İstanbul 2003.

KÜTÜKOĞLU, Mubahat S. *Tarih Araştırmalarında Usul*, İstanbul 1997.

LEON – E. Halkın, *Tarih Tenkidinin Unsurları*, (Çeviren. Bahaeddin Yediyıldız), Ankara 1989.

MITTWOCH, E. “Eyyâmü'l-Arab”, *İA*, MEB, İstanbul 1988, IV, 421 – 422.

ROSENTHAL, F. İlmut-Tarix *İndəl-Muslimin*, (tərcümə edən: Salih Ahmed əl-Ali) Beyrut, tarixsiz.

SARIÇAM, İbrahim Hz. *Muhammed ve Evrensel Mesaj*, Ankara 2004.

KAŞİF, Seyyide İsmail İslam Tarihinin *Kaynakları ve Araştırma Metodları*, (Terciime edenler: Mehmet Şeker, Rıza Savag, Ramazan Şimşek) İzmir 1997.

ŞEŞEN, Ramazan *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İstanbul 1998.

TOGAN, A. Zeki Velidi, *Tarihte Usul*, İstanbul 1985.

XÜLASƏ

İSLAMAQƏDƏRKİ DÖVR ƏRƏBİSTAN YARIMADASINDA TARİX VƏ TARİXŞÜNASLIQ

E.F.MAHMUDOV

Tarix elmi və ya tarixşünaslıq bagar övladının yer uzarında yaşamağa başladığı andan etibarən günümüzə qadar bütün qəbilə, tayfa, xalq, millət, ümmət və dövlətlərin diqqət mərkəzində olmuşdur. Har bir camiyyət tarixini oyranmaya və onu qorumağa cəhd etdiyi və çalışdığı kimi İslamaqədərki dövrdə arabistan yarımadasında mövcud olan camiyyətlər də dövrün şərtlərinə uyğun şəkildə tarixə və tarixlərinə çox böyük əhəmiyyət vermişlər. Məqalədə İslamaqədərki dövrdə Ərəbistan yarımadasında yaşayan Ərəblərin tarix anlayışı, tarix şüurunun təşəkkül etməsi, onların tarixə qarşı münasibətləri, tarixi alda etmə, oyranma və qoruma metodları, yolları və qurumları haqqında məlumat verilmişdir. Qeyd edilmişdir ki, İslamaqədərki dövr arablarında tarix və ya tarix elmi bəzi hallarda "yazılı tarix ananasinin" mövcud olduğuna baxmayaraq əsas etibarilə sözlü rəvayətlərə və ya şifahi xəbərlərə əsaslanırdı ki, bu da daha çox onların vahid yazı sisteminin tam inkişaf etməməsindən, oxuma və yazma vasitələrinin və ləvazimatın kəsadlığından, Ərəblərdə demək olar ki, hər şeyin bədahətən olmasından, daxili dünyalarında meydana gələn mənə və düşüncələrini dillərinə gələn sözlərlə ifadə etmələrindən irəli gəlirdi. İslamaqədərki dövr arablarında tarix və tarixşünaslığın formalaşmasında "Ənsab-soy kökü, şəcərə elmi", "Əyyamul-Arab", "şer", "axbar", "xitabət" kimi ünsürlərin böyük rolu vardır. İslamaqədərki dövrdə arabistan yarımadasında Fars və Bizans imperiyalarının hökmdarları haqqında tarixi məlumatlar, Ərəblər arasında İbrani və Suryani dilində mövcud olan kitablar yanında bunların Ərəbcələri və Ərəb dilində bəzi hikmət kitabları da var idi. Eyni zamanda müəyyən şəxslər və qəbilələr arasında olan müqavilələr, kölə mülkiyyəti ilə bağlı sənədlər, əmənnamələr, məktublar, mualləqat mətnləri və xüsusilə də məzar-

qabir kitabələri Ərəb dilində yazılır və mohiirlər Ərəb dilində qazılaraq istifadə edilirdi. Buna görə də İslamaqədərkə dövrdə aksar məlumatlar, xəbərlər, xatirələr və ədəbi poeziya, qısa olaraq Ərəb mədəniyyəti və tarixi bəzi istisnalar olmaqla bərabər əsas etibarilə insanların əzbərlərində, hafizələrində, yaddaşlarında qorunaraq və mühafizə edilərək nəsilərdən nəsillərə naql edilir, köçürülür və miras buraxılırdı.

РЕЗЮМЕ

ИСТОРИЯ И ИСТОРИОГРАФИЯ НА АРАВИЙСКОМ ПОЛУОСТРОВЕ В ДОИСЛАМСКИЙ ПЕРИОД.

Э.Ф. МАХМУДОВ

История и историография были в центре внимания племен, народов, наций и государств с момента зарождения человечества. Доисламское арабское общество придавало важное значение историческому прошлому и как любое человеческое общество прилагало все усилия для его изучения. В статье приводятся сведения о становлении исторического самосознания арабов, проживающих на Аравийском полуострове в доисламский период, их представлениях об истории и ее восприятии, основных источниках, к которым они обращались и методах их исторических исследований. В статье отмечается, что, несмотря на наличие письменности, доисламская арабская историография большей частью основывалась на устных сведениях и преданиях, что было связано с отсутствием единой развитой системы письма, скудностью необходимых письменных принадлежностей и также свойственным арабам умением экспромтом выражать свои мысли и идеи, отражающие их духовный мир. Таким образом, исторические сведения, мемуары, поэтические произведения, одним словом, арабская культура и история большей частью хранилась в памяти людей, передавалась из уст в уста последующим поколениям. В статье так же отмечается, что большую роль в формировании истории и историографии у доисламских арабов играли такие элементы, как «Ансабуль-араб», «Аййамуль-араб», «шер», «ах-бар» и «хитабет». В доисламский период на Аравийском полуострове наряду с историческими сведениями о фарсидских и византийских правителях, книгами на древнееврейском и сирийском языках имелись их переводы на арабский язык, а также ряд собственно арабских книг. В то же время соглашения между отдельными лицами и племенами, ~~~~
~ документация, переписка, тексты и т.д. писались на арабском языке.

SUMMARY

THE HISTORY AND HISTORIAN AT THE PRE-ISLAMIC AGE

Dr. E.F. MAHMUDOV

History and histology have been in the center of tribes, nations, populaces, communities, and countries from the beginning of the first human's appearance on the earth till today. As every society afforded to learn and preserve their history, at the pre- Islamic age the societies, which had existed in the Arabian Peninsula, gave a great importance to their, also overall history, suited to their conditions of the epoch. On the report there were given information about, people's history perception, who lived in the Arabian peninsula, the development of the historical comprehension, their attitude toward the history, the methods and ways of obtaining, studying, and maintaining the history till Islam period. It was indicated that, although at the history and historical science there was a 'written history tradition' before the Islamic age, it was mainly depend on stories and news that, it was the result of not developing single writing system completely, lacking of reading and writing equipments and for Arabians everything was extempore, it came from being used to express their inside feelings and senses by means of words. For shaping history and histology elements as 'ansab', ayyam al-arab", "er", "ax-bar", "xitaba" have a main place, before Islamic age. There was historical information about Persian and Byzantine empires, books in Jewish, Saurian and Arabian languages, moreover wisdom books in Arabian before the Islamic period at Arabian Peninsula. At the same time agreements between people and tribes, the documents of the slavery properties, letters, news, deposits, muellaqat, especially grave epitaphs were written in Arabian, and stamps were engraved in that language too. As the outcome of it, the most part of the knowledge, news, recollections and literary poetics, in short, the culture and history of the Arabians, with some exceptions, primarily were conveyed, copied, and inherited from one generation to another by the help of their memory or maintenance by heart at the pre- Islamic age.